

Laurent Tatarenko, *Une réforme orientale à l'âge baroque. Les Ruthènes de la grande-principauté de Lituanie et Rome au temps de l'Union de Brest (milieu du xvie siècle — milieu du xviie siècle)*, École française de Rome, Rome 2021, ss. 645

Po znaczących badaniach Ambroise'a Joberta przeprowadzonych w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. historiografia francuska przestała się interesować granicą między chrześcijaństwem łacińskim i greckim przecinającą w epoce nowożytnej ziemię Rzeczypospolitej polsko-litewskiej. To długie i niekorzystne milczenie szczęśliwie przerwała publikacja książki Laurenta Tatarenki, będącej przepracowaną wersją jego pracy doktorskiej przygotowanej pod kierunkiem Nicole Lemaitre (Université Paris 1 — Panthéon-Sorbonne) i Huberta Łaszkiwicza (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II), a obronionej w 2014 r. Z pewnością istotnie wzbogaciła ona, dzięki odnowieniu i rozszerzeniu perspektywy historiograficznej, badania nad genezą i początkami Unii brzeskiej. Celem imponującej pracy badawczej, skoncentrowanej na litewskich ziemiach metropolii kijowskiej, a w szczególności na województwach wileńskim i trockim, jest precyzyjne odtworzenie kulturowego, społecznego i instytucjonalnego kontekstu procesu, który doprowadził do zawiązania Unii, a zarazem określenia kryteriów wyborów konfesyjnych dokonywanych przez kler i ludność ruską w pierwszych dekadach istnienia Kościoła grecko-katolickiego.

Korzystając z tej perspektywy, autor pierwszą część książki poświęcił odtworzeniu zespołu wyzwań stojących przed Cerkwią pod koniec XVI w., bez których uwzględnienia późniejsze postawy wobec Unii wydają się niezrozumiałe. Wyjaśnienie części tych wyzwań wymagało naświetlenia ich odległej genezy, jak w przypadku tych, które wynikały z wymogów prawa kanonicznego, po przejściu w XIV w. Cerkwi pod katolickie zwierzchnictwo królów polskich, a które w XVI w. wciąż jeszcze nie zostały w odpowiedni sposób rozwiązane (jak np. rola tzw. ramienia świeckiego w relacjach z Cerkwią). Ich zdefiniowanie wiąże się również z oceną wpływu zmian i okoliczności polityczno-ustrojowych drugiej połowy XVI w., takich jak włączenie części terytoriów Wielkiego Księstwa Litewskiego do Korony w wyniku Unii lubelskiej 1569 r., konsekwencje konfederacji warszawskiej 1573 r. dla ziem zdominowanych przez obrządek wschodni czy ogłoszenie III Statutu litewskiego w 1588 r. Każda z tych okoliczności przyczyniła się do osłabienia zarówno kontroli Cerkwi nad wiernymi, jak i zdolności oraz możliwości obrony przez nią swych praw i interesów materialnych. Porównania z Kościołem katolickim okazują się tu bardzo pouczające. System patronatu szlacheckiego, który zapewniał kolatorowi instytucji religijnej (a w praktyce właścicielowi domeny, do której należała) prawo prezenty, rozszerzył się na Cerkiew, przy czym łacińskie prawo kanoniczne dość skutecznie broniło beneficjów przed ich uwłaszczaniem przez świeckich (poza przypadkami nawrócenia patrona na protestantyzm). Status społeczny i niezależność ekonomiczna kapłanów prawosławnych uległy natomiast znacznemu osłabieniu, większemu niż w przypadku Kościoła łacińskiego, podobnie jak autorytet hierarchii cerkiewnej wśród duchowieństwa. Na poziomie religijnym zarówno przenikanie idei reformacji protestanckiej, jak i wpływy oraz konkurencja Kościoła katolickiego wywoływały w społeczeństwie ruskim silny impuls reformatorski, który, jak dowodzi autor, nie ograniczał się do środowisk świeckich. Niezdolność hierarchów do ukierunkowania różnorodnych, inicjowanych

przez duchowieństwo prób zreformowania Cerkwi przyczyniła się do wzrostu liczby samodzielnych działań bractw świeckich i kontestowania przez nie autorytetu hierarchów.

Na drugą część książki składa się w pierwszej kolejności dokładna analiza wydarzeń, które doprowadziły do ogłoszenia Unii, począwszy od 1589 r., kiedy to patriarcha Konstantynopola Jeremiasz II Tranos odwiedził metropolię kijowską. Tatarenko pokazał, że działanie patriarchy — wbrew szeroko rozpowszechnionemu w historiografii pogładowi — samo w sobie nie spowodowało dezorganizacji Cerkwi, natomiast dostarczyło niektórym hierarchom, a zwłaszcza biskupowi łuckiemu Cyrylowi Terleckiemu, pretekstu do zakwestionowania władzy metropolity. Precyzyjne rozpoznanie intryg i udokumentowanych mistyfikacji pozwoliło autorowi stwierdzić, że w istocie to rywalizacja w obrębie ruskiego episkopatu skutkowałą działaniami zmierzającymi do poddania się obediencji rzymskiej. Hipoteza mająca na celu wyjaśnienie przyczyn, dla których pozostali hierarchowie, w tym sam metropolita Michał Rahoza, przyłączyli się do tej inicjatywy, koncentruje się wokół możliwości umocnienia władzy biskupów i chronienia jej przed krytyką bractw świeckich oraz szans na zreformowanie Cerkwi, które hierarchowie dostrzegali w zawarciu Unii. Koncepcja taka wydaje się trafna, jakkolwiek może budzić zastrzeżenia z powodu niedostatku informacji zawartych w źródłach, na których została oparta.

W tej samej części autor przeprowadził analizę stanowisk zajmowanych przez duchownych po równoczesnych synodach brzeskich w 1596 r. Wyraźnie ukazuje ona pierwotną rolę czynników instytucjonalnych w wyborach podejmowanych przez kler ruski w pierwszych latach schizmy. Zdaniem autora ten pierwszy okres sporu, w którym przejścia z jednej strony na drugą nie były niczym wyjątkowym, a rozbieżności eklezjologiczne nie zostały jeszcze sprecyzowane, dopiero po pierwszej dekadzie XVII w. ustąpił drugiej fazie, która charakteryzowała się znacznym usztywnieniem stanowisk.

Ostatnia część rozprawy poświęcona została staraniom podjętym w pierwszej połowie XVII w. przez „drugie pokolenie” (s. 383) biskupów, czyli tych, którzy doszli do władzy już po schizmie. Ich celem było zbudowanie koherentnych, szczelnych wspólnot wyznaniowych, zarówno greckokatolickich, jak i prawosławnych. Zgodnie z tytułem książki, który sugeruje porównanie historii pierwszych dekad Unii z ogólnoeuropejskim kontekstem religijnym, przeprowadzona przez Tatarenkę analiza zbliża się do podejść rozwijanych przez historiografię poświęconą procesowi kontrreformacji w Europie Zachodniej. Jest to uzasadnione prawdziwie trydenckim duchem, który charakteryzował zwłaszcza trzeciego metropolitę unickiego, Józefa Ruckiego, a także intensywnie rozwijający się i przez niego promowany, jako główne narzędzie reformy kleru unickiego, zakon bazylianów. W Cerkwi prawosławnej symetrycznie wzmacniana była sieć klasztorów, w których zadbano o dyscyplinę duchownych i lepsze kształcenie, gwarantujące zdobycie umiejętności potrzebnych do prowadzenia katechezy na odpowiednim poziomie.

W związku z tym autor podjął często pomijaną z powodu braku źródeł kwestię reakcji wiernych na tę konfesjonalizację. Zaobserwowawszy częste przejawy niechęci do zajęcia jednoznacznej postawy wyznaniowej jeszcze pod koniec pierwszej połowy XVII w., Tatarenko zidentyfikował różne strategie (bardziej strategie niż jednoznaczne preferencje) stosowane przez jednostki w zależności od ich pozycji społecznej i na tej podstawie zaproponował ich typologię. Wynika z niej, że o zróżnicowaniu zachowań wyznaniowych szlachty, elit miejskich i ludności wiejskiej decydował zakres możliwych zastosowań wyborów konfesyjnych

w przestrzeni społecznej. Autor słusznie wskazał, że większą korzyść poznawczą niż odrębne rozpatrywanie postaw wyznaniowych jednostek, które często mogą wydać się niekonsekwentne, przynosi uwzględnienie perspektywy praktycznej i codziennej, celem wskazania czynników decydujących o zajęciu określonego stanowiska lub wstrzymaniu się od tego „w zależności od rodzaju działalności i od charakteru rozważanych więzi społecznych” (s. 477).

Wśród licznych zalet proponowanego ujęcia należy wskazać m.in. tę, że analiza na poziomie lokalnym nie była prowadzona kosztem utraty perspektywy ogólnej. Wręcz przeciwnie — pozwoliła ona połączyć w jednym, kompleksowym obrazie najnowsze wyniki badań, prowadzonych zwłaszcza przez historyków z Polski, Ukrainy i Rosji, i zaproponować znaczące korekty. Dotyczą one m.in. wyjaśnienia powodów lepszej recepcji Unii na terenach Wielkiego Księstwa w porównaniu z Koroną oraz kontekstu negocjacji ze Stolicą Apostolską. Dzięki temu, a także subtelnemu dialogowi z historiografią religijną innych regionów, zwłaszcza wczesnonowożytnej Francji i Bliskiego Wschodu, autorowi udało się podkreślić metodologiczną wartość „polsko-litewskiego poligonu doświadczalnego (*laboratoire*)” jako pola badawczego wielowyznaniowości. Słusznie jednak wskazał przy tym na warunki i możliwości uniknięcia podejść esencjalistycznych, często postulujących przyjęcie idei tożsamości religijnych czy nawet narodowych zamiast empirycznego odtwarzania zakresu ich istnienia lub stwierdzenia ich braku. W tej perspektywie szczególną uwagę zwraca dążenie do precyzyjnego zrozumienia zawartości semantycznej kluczowych w badanym okresie terminów (takich, jak np. *Ruthenus*) oraz preferencyjne posługiwanie się kategoriami emicznymi w określaniu wspólnot wyznaniowych. Można stwierdzić, że dążenie do oceny rzeczywistej recepcji nowych zasad wyznaniowych, mimo niedostatku źródeł, wpływa na nowatorstwo rozwijanych hipotez. Jednoczesne uwzględnienie recepcji Unii i konfesjonalizacji w środowisku prawosławnym sugeruje potrzebę zmiany powszechnie przyjętych dla tego pola historiograficznego ram chronologicznych, co dodatkowo uzasadnia wydobyte przez autora szczególne znaczenie zmian końca pierwszej dekady XVII w. — większych niż samej schizmy 1596 r.

Z heurystycznego punktu widzenia mocną stroną monografii jest podejście, które łączy rozmaite poziomy i ramy geograficzne analizy. Umożliwia ono mnożenie porównań i budowanie nowych interpretacji na podstawie obserwowanych kontrastów. Porównania na poziomie lokalnym pokazują, jak w kwestii przynależności wyznaniowej działają czynniki społeczne i instytucjonalne w zależności od stopnia kontroli władz kościelnych i natury patronatu na wybranym obszarze. Porównania regionalne ujawniają zaś różnice geograficzne, oparte na odmiennościach politycznych i kulturowych. Autor, uzasadniając głębsze i szybsze zakorzenienie Unii w zachodnich województwach litewskich w porównaniu z innymi terytoriami, zwłaszcza południem ziem ruskich należących do Korony, uwzględnia np. wpływ, który mógł być wywierany przez kondycję środowiska reformacyjnego, znacznie bardziej umocnionego i aktywnego na Litwie dzięki patronatowi Radziwiłłów, a tym samym mogącego wywierać na prawosławnych wrażenie większego zagrożenia religijnego i kulturowego niż to płynące ze strony katolików.

Trzeba wreszcie zauważyć wielką różnorodność nie tylko źródeł wykorzystanych przez Tatarenkę, lecz przede wszystkim zastosowanych przez niego metod — od prozopografii przez kartografię i dyplomatykę po mikroanalizy indywidualnych strategii i badanie wątków polemiki religijnej — niezbędnych do wyjaśnienia zarówno regularności statystycznych, jak

i indywidualnych wyborów, bez faworyzowania lub wykluczania *a priori* jakiegokolwiek rodzaju przyczynowości. Tak kompleksowa analiza przekonuje czytelnika o możliwości odtworzenia — bez determinizmu — połączeń czynników materialnych, instytucjonalnych i społecznych jako zasadniczo wpływających na stanowiska wyznaniowe.

Ladislav Latoch
Sorbonne Université
Uniwersytet Warszawski
ORCID: 0000-0001-5487-1694